

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- व्याकरणशास्त्रम् - 86

समय:	अङ्काः	सत्राङ्काः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3 :15 होरा:	80	20	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अङ्काः
1.	वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी	70
2.	लिङ्गानुशानम्	10

1. वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी 70

प्रकरणम्	रूपसिद्धिः + सूत्रव्याख्या	
(क) हलन्तपुंलिङ्गम्	15 + 05	20
(ख) हलन्तस्त्रीलिङ्गम्	07 + 03	10
(ग) हलन्तनपुंसकलिङ्गम्	07 + 03	10
(घ) अव्ययप्रकरणम्	03 + 02	05
(ङ) स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	07 + 03	10
(च) कारकप्रकरणम्	08 + 07	15

2. लिङ्गानुशानम् 10

सोदाहरण-सूत्रव्याख्या तत्सम्बन्धिनः प्रयोगाश्च 05 + 05

निर्धारितपुस्तकम्-

1. व्याकरणशास्त्रम् (द्वितीयो भागः) - माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, राजस्थानम्

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- साहित्यशास्त्रम् - 87

समय:	अङ्काः	सत्राङ्काः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3 :15 होरा:	80	20	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अङ्काः
1.	चन्द्रालोकः (पञ्चममयूखस्य 51 श्लोकतः दशममयूखपर्यन्तम्)	40
2.	मेघदूतम् (पूर्वमेघः)	20
3.	प्रतिमानाटकम्-सम्पूर्णम् (नाटकम्)	20

क्र.सं.	पाठ्यवस्तुनि	अंकाः
1.	चन्द्रालोकः (पञ्चममयूखस्य 51 कीरिकातः दशमयूखपर्यन्तम्)	40
(क)	पञ्चममयूखस्य तुल्ययोगितालङ्कारतः पञ्चममयूखपर्यन्तम्	10
(i)	अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि	06
(ii)	अलङ्कारयुग्मपरस्परभेदाः	04
(ख)	षष्ठ-मयूखः (रसाः रीतयश्च)	10
	रसस्वरूपम्, विभावाः, शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्स-अद्भुत-शान्तरसानां स्वरूपम्, भावस्वरूपम्, व्यभिचारिभावाः, रसभासभावाभासादयः, भावशान्तिः, भावोदयः, भावसन्धिः, भावशवलता, रीतिवृत्तिभेदाः ।	
	(कारिकाव्याख्या सामान्यप्रश्नाश्च)	
(ग)	सप्तम-मयूखः (व्यञ्जनानिरूपणात्मकः)	07
	वृत्तिभेदाः, व्यञ्जनालक्षणम्, ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदाः, व्यङ्ग्यस्य विभागान्तरनिरूपणम् (कारिकाव्याख्या प्रश्नाश्च)	
(घ)	अष्टम-मयूखः (गुणीभूतव्यङ्ग्यम्)	05
	ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोः भेदः, गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यम्, अपराङ्ग-वाच्यसिध्यङ्ग-अस्फुट-तुल्यप्राधान्य-असुन्दर-काक्काक्षिप्त-गुणीभूतव्यङ्ग्यानां लक्षणोदाहरणानि ।	

(ड) नवम-मयूखः (लक्षणावृत्तिः)

05

लक्षणास्वरूपम्, लक्षणायाः भेदाः, मतान्तरेण लक्षणाचतुष्टयञ्च लक्ष्यलक्ष्यकस्थ-तटस्थनिष्ठ-लक्ष्यकस्थास्फुट-लक्ष्यस्थास्फुट- लक्ष्यस्थास्फुटप्रयोजनानाम् उदाहरणानि, लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धाः, काव्यप्रकाशमतेनलक्षणायाः षड्भेदाः लक्षणाभेदान्तराणि लक्षणायापदातिनिष्ठता च (कारिकायाः व्याख्या)

(च) दशम-मयूखः (अभिधावृत्तिः)

03

अभिधालक्षणम्, अभिधायाः भेदाः उदाहरणानि च ।

2. मेघदूतम् (पूर्वमेघः) सम्पूर्णम्

20

(क) सन्दर्भ-अन्वय-प्रसङ्ग-व्याख्या

06

(ख) सन्दर्भ-प्रसङ्ग-भावार्थः

04

(ग) विषयवस्तुप्रश्नाः

08

(घ) कविपरिचयः ग्रन्थपरिचयश्च

02

3. प्रतिमानाटकम्-सम्पूर्णम् (नाटकम्)

20

(क) सन्दर्भ-अन्वय-प्रसङ्ग-व्याख्या

06

(ख) सन्दर्भ-प्रसङ्ग-भावार्थः

02

(ग) विषयवस्तुपरकप्रश्नाः

04

(घ) अङ्गसारः चरित्रचित्रणञ्च

04

(ङ) नाटके प्रयुक्तछन्दसां ज्ञानम्

02

(च) कविपरिचयः ग्रन्थपरिचयश्च

02

निर्धारितपुस्तकम् -

काव्यशास्त्रालोकः (द्वितीयो भागः) - माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर ।

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- पुराणेतिहास: - 88

समय:	अङ्काः	सत्राङ्काः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3 :15 होरा:	80	20	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अङ्काः
1.	श्रीमद्भागवतम् (दशमस्कन्धः) प्रारम्भतः पञ्चदश-अध्यायपर्यन्तम्	40
2.	वाल्मीकीयरामायणम् (सुन्दरकाण्ड-पञ्चमतः पञ्चदशसर्गपर्यन्तम्)	25
3.	ईशोपनिषद् (शाङ्करभाष्यसहिता)	15

क्र.सं.	पाठ्य-वस्तूनि	अंकाः
1.	श्रीमद्भागवतम् (दशमस्कन्धः) प्रारम्भतः पञ्चदश-अध्यायपर्यन्तम्	40
	(क) निर्धारितपाठ्यांशस्य द्वयोः श्लोकयोः सप्रसङ्गकोष - व्याकरणछन्दान्वययुक्तव्याख्यापरकप्रश्नाः	17
	(ख) लोकविशदीकरणम्	05
	(ग) कस्यापि श्लोकस्य स्पष्टपल्लवनम्	08
	(घ) ग्रन्थाधारितस्य कस्यचित् पात्रस्य चरित्रचित्रणं कविविषयकप्रश्नाश्च	05
	(ङ) ग्रन्थाधारितविषयवस्तुसम्बन्धिनः कस्यचिदंशस्य लेखनम्	05
2.	वाल्मीकीयरामायणम् (सुन्दरकाण्ड-पञ्चमतः पञ्चदशसर्गपर्यन्तम्)	25
	(क) नियतपाठ्यांशस्य श्लोकद्वयस्य सप्रसङ्गकोषव्याकरणछन्दान्वयसहिता व्याख्या	10
	(ख) सप्रसङ्ग-श्लोकार्थलेखनम्	05
	(ग) कवेः व्यक्तित्व-कृतित्वसम्बन्धिप्रश्नाः	05
	(घ) ग्रन्थाधारितस्य कस्यचित् बिन्दुनः विवेचनात्मकप्रश्नाः ।	05
3.	ईशोपनिषद् (शाङ्करभाष्यसहिता)	15
	(क) कस्यचित् श्लोकद्वयस्य सप्रसङ्गव्याकरणकोषान्वयव्याख्या	10
	(ख) प्रमुखोपनिषदां परिचयः विषयाधारितमहत्त्वविषयक-प्रश्नाश्च	05

निर्धारितपुस्तकानि-

1. श्रीमद्भागवतम् (दशमस्कन्धः), प्रकाशक - चौखम्बा विद्याभवनम्, चौक वाराणसी
2. वाल्मीकि रामायणम् (सुन्दरकाण्ड व्याख्यासहित), प्रकाशक-चौखम्बा विद्या भवन, चौक वाराणसी
3. ईशोपनिषद्-(शाङ्करभाष्यसंहिता), प्रकाशक मोतीलाल बनारसीदास 41 यू.वी. जवाहर नगर, बैंगलो रोड, नई दिल्ली ।

BSER

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- धर्मशास्त्रम् - 89

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

समय:	अङ्काः	सत्राङ्काः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3.15 होरा:	80	20	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अङ्काः
1.	मनुस्मृतिः - (मन्वर्थमुक्तावल्यभिमतता)	50
2	धर्मशास्त्रस्य इतिहासः	30

क्र.सं. पाठ्य-वस्तुनि अङ्काः

1. मनुस्मृतिः - (मन्वर्थमुक्तावल्यभिमतता) 50

(चतुर्थपंचमौ अध्यायौ)

(क) ब्रह्मचर्यम्, गार्हस्थ-कालः, ऋतादिषड्वृत्तिः, वेदोक्तकर्म-ज्ञानम्, पंचयज्ञ-प्रशंसा, सोमयोगः, अन्नदान-विधिः, सूर्यदर्शन-निषेधः, पत्न्या सह भोजनादिनिषेधः, धुर्य-लक्षणम्, एकविंशतिः नरकाः । 20

(ख) ब्रह्म-मुहूर्त-विवेचनम्, प्रातःकृत्यम्, गायत्रीजपविधिः, वेद-पाठः, परदार-निन्दा, प्रतिग्रह-निन्दा, बैडाल-बकवृत्तिकलक्षणम्, वेदज्ञानप्रशंसा, ब्रह्मचिन्तनादिविवेचनम्, उपाकर्म-उत्सर्जनकालः । 20

(ग) द्रव्य-शुद्धिः, नित्य-शुद्धाः पदार्थाः, पतिव्रत-स्त्री-धर्मादेः विवेचनम्, चतुर्वर्णाशौच, द्वादशमलाः । 10

2. धर्माशास्त्रेतिहासः 30

(क) धर्मस्य अर्थः, उपादानम्, धर्मशास्त्र-ग्रन्थानां निर्माणकाल-विचारः । 10

(ख) धर्मसूत्र-ग्रन्थाः ग्रन्थकाराणां च व्यक्तित्व-कृतित्व-विवेचनम् । 10

(ग) स्मृतिग्रन्थाः स्मृतिकाराणां च व्यक्तित्व-कृतित्व-विवेचनम् । 10

निर्धारितानि पुस्तकानि -

1. मनुस्मृतिः - (मन्वर्थमुक्तावल्यभिमतता) (चतुर्थपंचमौ अध्यायौ)

2. धर्मशास्त्र का इतिहास, प्रकाशक - उत्तरप्रदेश हिन्दी समिति- लखनऊ (उ.प्र.)

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- ज्योतिषशास्त्रम् (सप्रायोगिकम्) 90

समय:	सैद्धान्तिकाङ्काः	प्रायोगिकाङ्काः	सत्राङ्काः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3.15 होरा:	56	30	14	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अंकाः
1.	बीजगणितम्	20
2	मुहूर्तचिन्तामणिः	20
3	जन्मपत्रप्रबोधः	16
4	प्रायोगिकम्	30

क्र.सं विषयवस्तूनि

अङ्काः

1. बीजगणितम्

20

(क) बीजगणितस्य महत्त्वम्, ग्रन्थप्रयोजनम्, ग्रन्थकारपरिचयः

02

(ख) धनर्णषड्विधम्-(धनर्णसंकलन-व्यवकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलञ्च)

03

(ग) स्व-षड्विधम् -(स्वसंकलन-व्यवकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलञ्च)

02

(घ) अव्यक्तकल्पना (अव्यक्तराशीनां कल्पना, -(अव्यक्तसंकलन-व्यवकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलञ्च)05

(ङ) अनेकवर्णषड्विधम्(-(संकलन-व्यवकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलञ्च)

01

(च) कुट्टकपरिभाषा, कुट्टकसूत्रम्, कुट्टकोदाहरणानां ससूत्रं गणितक्रिया, स्थिरसंश्लिष्टयोः सूत्रम्

07

2. मुहूर्तचिन्तामणिः

20

(क) यात्राप्रकरणम् -

(प्रश्नाद्यात्राफल-शकुनवशात्फल-यात्रादिज्ञानम्, सौरमासक्रमेणयात्राफल-तिथिनक्षत्रयोर्वारशूलयोर्विचारः, पथिराहुचक्र-

घातचन्द्र-तिथि-वार-नक्षत्र-लग्नानि, यात्रायां सम्मुखशुक्रदोषविचार-लग्नशुद्धि-दिगीशाः प्रयोजनञ्च, लालाटिकयोग-

विजययोग-विजयादशमीसिद्धमुहूर्त-त्याज्यवस्तूनि, शुभशकुनानि च)

10

(ख) वास्तुप्रकरणम् -(स्थानस्य शुभाशुभराशिवशास्त्रिषिद्धस्थानानि, गृहारम्भे कालशुद्धिः, वृषवास्तुचक्रम्, पचाङ्गशुद्धिः,

राहुमुखज्ञानम्)

05

(ग) गृहप्रवेशप्रकरणम् (गृहप्रवेश-जीर्णगृहप्रवेशमुहूर्तम्, वामार्कज्ञान-कुम्भचक्रम्)	05
3. जन्मपत्रप्रबोधः	16
(क) इष्टकालः, अहोरात्रमानम्, भयात-भभोग-चरखण्डा-पलभा-लोकोदयमान-स्वोदयमान-नक्षत्रचन्द्रसाधन-अष्टोत्तरी-विंशोत्तरी-योगिनीदशासाधनानि ।	10
(ख) होरा-नवमांश-त्रिंशांश-सप्तमांश-द्वादशांशानां साधनं कुण्डल्यां स्थापनायाः ज्ञानं च ।	06
4. प्रायोगिकम्	30
(क) विषयवस्तु-विषयकं प्रायोगिककार्यम्	08
(ख) जन्म-पत्र निर्माणस्य षड्वर्गाणां च प्रायोगिकज्ञानम्	07
(ग) जन्मकुण्डल्याः आधारेण फलादेशस्य ज्ञानम्	07
(घ) विविधानां मुहूर्तानां वास्तुसिद्धान्तानां च ज्ञानम्	08
निर्धारितानि पुस्तकानि -	
1. बीजगणितम्- प्रारम्भतः एकवर्णसमीकरणान्तं यावत् भागः (लेखक-भास्कराचार्यः)	
2. मुहूर्तचिन्तामणिः (लेखक-रामाचार्यकृतः)	
3. भारतीय जन्मकुण्डली विज्ञानम् (लेखक-पं. मीठालाल हिम्मताराम ओझा)	

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- सामुद्रिकशास्त्रम् (सप्रायोगिकम्) - 91

समय:	सैद्धान्तिकाङ्काः	प्रायोगिकाङ्काः	सत्रांकाः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3.15 होरा:	56	30	14	100	33
क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्			अङ्काः	
1.	सामुद्रिकशास्त्रम्			28	
2	अङ्गविद्या			14	
3	आकृतिविज्ञानम्			14	
4	प्रायोगिकम्			30	

क्र.सं.	पाठ्य-वस्तुनि	अंकाः
सैद्धान्तिकम्		56
1.	सामुद्रिक-शास्त्रम् (पूर्वार्द्धम्)	14
2.	सामुद्रिक-शास्त्रम् (उत्तरार्द्धम्)	14
3.	अङ्गविद्या	14
4.	आकृतिविज्ञानम्	14
प्रायोगिकम्		30
1.	अङ्गलक्षणपरीक्षणम्	
	(क) भाल-रेखाः	05
	(ख) पाद-रेखाः	05
	(ग) चक्राणि	05
	(घ) गात्र-लक्षणानि	05
	(ङ.) राजयोगचिह्नानि	05
	(च) परिव्राजकलक्षणानि	05

सहायक -ग्रन्थाः -

1. अङ्गविद्या- सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि., वाराणसी
2. सामुद्रिकशास्त्रम्- चौखम्बा प्रकाशनम्, वाराणसी
3. आकृतिविज्ञानम्- चौखम्बा प्रकाशनम्

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

विषय:- वास्तुविज्ञानम् - (सप्रायोगिकम्) -92

समयः	सैद्धान्तिकाङ्काः	प्रायोगिकाङ्काः	सत्रांकाः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3.15 होराः	56	30	145	100	33
क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्			अङ्काः	
1.	भूमिपरिचयः लक्षणं च			12	
2	दिक्साधनम्			11	
3	रात्रौ दिक्साधनस्य प्रकाराः			11	
4	वर्ण- क्रमेण भूमिपरीक्षणम्			11	
5	शिलान्यास- पद्धतिः			11	
6	प्रायोगिकम्			30	

क्र.सं.	पाठ्य-वस्तुनि	अंकाः
	सैद्धान्तिकम्	56
1.	भूमिपरिचयः लक्षणं च -वास्तुपुरुषस्वरूप-गृहनिर्माणहेतु-जीर्णद्वारफल-वर्गादिज्ञान-काकिणीविचार-ग्रामवासविचार-वर्णपरत्वेन भूमिलक्षण-गज-कूर्म-दैत्य-नागपृष्ठभूमिलक्षणम् ।	12
2.	दिक्साधनम् - ग्रहलाघवोक्तदिक्साधन दिक्साधनम्, भास्करमतेन दिक्साधनम्, वृद्धनारदमतेन दिक्साधनम्, समराङ्गणसूत्रानुसारेण दिक्साधनम्, आधुनिकयन्त्रेण दिक्साधनम् ।	11
3.	रात्रौ दिक्साधनस्य प्रकाराः - ध्रुवतारावेशेन दिक्साधनम्	11
4.	वर्ण- क्रमेण भूमिपरीक्षणम्, ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रादिभूमिलक्षणानि, पूर्वप्लवा, वायुप्लवा, उत्तरप्लवा, दक्षिणप्लवादि भूमिलक्षणानिष	11
5.	शिलान्यास- पद्धतिः, गणपतिमातृकापूजनम्, नवग्रह-पञ्चलोकपाल-दशदिक्पाल-शिलापूजनञ्च ।	11
	प्रायोगिककार्यम् - अभिलेखः अधोलिखितेषु विषयेषु अभिलेखसंकलनम्	30
(क)	भूमिपरीक्षण विचाराः सप्रायोगिक विवेचनम् ।	08
(ख)	दिवा-रात्रौ च दिग्ज्ञान प्रकारः	07

(ग) वर्णक्रमेण भूमेः शुभाशुभत्वम्	07
(घ) शिलान्यास-पद्धतेः विस्तृत-परिचयः	08

सहायक-ग्रन्थाः

1. बृहद्वास्तुमाला, प्रकाशक-सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
2. वास्तुराज वल्लभः, प्रकाशक-चौखम्बासंस्कृतप्रकाशनम्, वाराणसी
3. समराङ्गणसूत्रसारः, प्रकाशक-चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी
4. शिलान्यासपद्धतिः, विन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी

BSER

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
पाठ्यक्रम (Syllabus) सत्र - 2025 -2026

वर्ग-2 ऐच्छिकविषय: (स) शास्त्रवर्ग:

कक्षा-वरिष्ठोपाध्याय:

विषय:- पौरोहित्यशास्त्रम् (सप्रायोगिकम्) -93

समय:	सैद्धान्तिकाङ्काः	प्रायोगिकाङ्काः	सत्रांकाः	पूर्णाङ्काः	न्यूनतम-उत्तीर्णाङ्काः
3.15 होरा:	56	30	14	100	33

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अंकाः
1.	मुहूर्तचिन्तामणि: (प्रारम्भतः विवाहप्रकरणपर्यन्तम्)	20
2	शान्तिप्रकाशः (प्रथम-द्वितीय-प्रकरणे)	18
3	अन्त्येष्टिश्राद्धकर्म	18
4	प्रायोगिकम्	30

क्र.सं.	अधिगमक्षेत्रम्	अंकाः
	सैद्धान्तिकम्	56
1.	मुहूर्तचिन्तामणि: (प्रारम्भतः विवाहप्रकरणपर्यन्तम्)	20
2.	शान्तिप्रकाशः (प्रथम द्वितीय प्रकरणे)	18
3.	अन्त्येष्टिश्राद्धकर्म	18
	(क) अग्निसंस्कारः दशगात्रप्रयोगः	
	(ख) पार्वणश्राद्धकर्म	
4.	प्रायोगिकम्	30
	(क) अन्त्येष्टिश्राद्धप्रयोगः	10
	(ख) अग्निस्थापनप्रयोगः	10
	(ग) मधुपर्कप्रयोगः	10

निर्धारितानि पुस्तकानि -

1. मुहूर्त चिन्तामणि: (लेखक-रामाचार्यकृतः)
2. शान्तिप्रकाशः (लेखक-चतुर्थीलाल)
3. कर्मकाण्ड समुच्चयः (लेखक-चतुर्थीलाल)